

УДК 902 (477)

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.10

ПЕРША УКРАЇНЬКА АРХЕОЛОГІЧНА НОВОБУДОВНА ЕКСПЕДИЦІЯ

Надія ГАВРИЛЮК

orcid.org/0000-0002-2369-5701

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу історичних пам'яток та культурної спадщини НДІУ

Анотація. Йдеться про стан археологічної спадщини народів України у зоні затоплення Каховським водосховищем у 1950–1960 рр. Підкреслюється, що її вивченням займались перші українські новобудовні експедиції. Проаналізовано стан Дніпрового заплави до утворення водосховища та після його створення. Розглянуто історію створення першої новобудовної експедиції в Україні, зусилля її учасників з виявлення, обліку і рятування археологічної спадщини на берегах Дніпра. На архівних матеріалах досліджено діяльність постійної суто української новобудовної експедиції у 1951 році та перших чотирьох експедицій у регіоні. На матеріалах розвідувальних робіт представлені археологічні пам'ятки на берегах Дніпра до утворення Каховського водосховища та на берегах заплави ріки після його утворення. За результатами досліджень у 1951 та 1957 роках зроблено такі висновки: перед заповненням Каховського водосховища відбувається офіційне створення першої постійно діючої української новобудовної експедиції. На основі новобудовних експедицій формується нова когорта українських вчених, які витісняють іноземних дослідників. Проведене порівняльне дослідження стану пам'яток археології до заповнення Каховського водосховища свідчить, що його утворення згубно впливало на стан археологічної спадщини. Під час розвідок археологами зафіксовано також знищення заплави Дніпра. Зазначено, що досвід дослідження української археологічної спадщини у 50–60-х роках має бути врахований у вирішенні проблеми водосховища у наш час.

Ключові слова: Каховське водосховище; археологічна спадщина; археологічні розвідки; моніторинг пам'яток археології.

THE FIRST UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL NEW-BUILDING EXPEDITION

Nadiia HAVRYLIUK

Doctor of Historical Sciences,

lead research fellow of the Department of Historical and Cultural Heritage of RIUS

Annotation. The article describes the state of the archaeological heritage of the peoples of Ukraine in the area flooded by the Kakhovka Reservoir at 1950-1960. It emphasizes that the first Ukrainian newly constructed research expeditions studied it. It demonstrates the state of the Dnipro floodplain before the reservoir was created and after its impact. Perhaps the work will help to avoid repeating the mistakes that have become fatal to one of the oldest pages of Ukraine's past. The purpose of the article is to show the history of the creation of the first newly built expedition in Ukraine, the efforts of its participants to identify, record, and save the archaeological heritage on the banks of the Dnipro. The archival materials show the history of the Permanent All-Ukrainian New Construction Expedition in 1951 and the first four expeditions in the region. The materials of the exploratory works present archaeological sites on the banks of the Dnipro before the formation of the Kakhovka Reservoir and on the banks of the river floodplain after its formation. Based on a comparison of the results of the research

© Гаврилюк Н.

conducted in 1951 and 1957, the following conclusions were drawn: before the filling of the Kakhovka Reservoir, the first permanent Ukrainian new construction expedition was officially established; a new cohort of Ukrainian scientists was formed on the basis of new construction expeditions, which replaced foreign researchers. A comparison of the condition of archaeological sites before the Kakhovka Reservoir was filled with their condition after its creation shows that its creation was disastrous for the wall of archaeological heritage; during the exploration, archaeologists also recorded the destruction of the Dnipro floodplain. Perhaps the experience of researching the Ukrainian archaeological heritage in the 50s and 60s will be taken into account when solving the problem of the reservoir in the present day.

Key words: Kakhovka Reservoir, archaeological heritage, archaeological exploration, monitoring of archaeological sites.

Постановка проблеми. Робота з паперовим каталогом Наукового архіву Інституту археології НАН України (далі – ІА НАНУ) дала можливість помітити деяку його особливість – до 1950 р. майже усі експедиції мають тематичні назви на кшталт «Антська», «Великий Київ», «Степова Скіфська». Тобто польові дослідження проводились відповідно до тематики планових робіт, які виконувалися науковими відділами Інституту і фінансувалися за їх рахунок. Такий стан зберігався аж до 80-х років минулого століття. Але з 50-х років ситуація змінюється: пріоритетним фінансуванням польових археологічних досліджень, особливо у степовому регіоні України, стає господарсько-розрахункове, яке мало цільовий характер, оскільки кошти на ці роботи виділяли новобудови, у зону знищення яких потрапляли археологічні пам'ятки. Саме з цієї причини змінюються назви експедицій і, зрозуміло, назви звітів, що зберігаються у ІА НАНУ. Тому і з'являються експедиції, до назви яких додається слово «новобудовна». Однак результати робіт цих експедицій з різних причин до наукового обігу введені не повністю. В наші дні з подачі засобів масової інформації поширеною є думка про навмисне «знищення» пам'яток археологічної спадщини в

зоні будівництва каналів, доріг, виробничих будівель без їх належного обстеження. Сподіваємось, що стаття зможе якоюсь мірою цю думку спростувати.

Крім того, археологічна ситуація в Україні швидко змінюється, і постають практичні проблеми, що потребують негайного вирішення. Багато археологічних пам'яток постраждали внаслідок бойових дій. Безпрецедентним за обсягом нанесеної шкоди стало навмисне руйнування росіянами, що відступали з правобережжя Херсонської області, греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 р. Зона ураження охопила не лише затоплені райони нижче греблі, але й величезну територію (2 155 км²) колишнього водосховища, на якій залишилися раніше відкриті археологічні пам'ятки та з'явилися нові. За цих умов звернення до історії археологічних досліджень в зоні Каховського водосховища 70-річної давнини набуває актуальності не лише загальнопізнавального характеру, а й суто практичної значущості. Можливо, ця стаття допоможе не повторювати помилок, що стали згубними для однієї з найдавніших сторінок минулого України.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Виникнення і проведення новобудовних археологічних експедицій є величезною темою, вартою

декількох наукових робіт, не кажучи вже про те, що на матеріалах цих експедицій значною мірою розвивається українська археологія з другої половини ХХ ст. і до сьогодні. Матеріали розкопок перших українських новобудовних експедицій були видані у двох томах «Археологічних пам'яток УРСР» (IX і X), а всі колекції передані до Наукових фондів Інституту археології. Розгорнутий опис стаціонарних робіт цих експедицій вже опублікований [22, с. 126–144].

Джерельною базою цієї статті є результати лише розвідкових археологічних досліджень, що були проведені на берегах Дніпра до утворення Каховського водосховища (1949–1950) й у перші роки після його утворення (1957–1965), оскільки вони практично не були введені у науковий обіг. Крім того, порівняння характеристик пам'яток археології до будівництва Каховської ГЕС і після створення водосховища може бути корисним у проведенні моніторингу стану поселенських пам'яток регіону Нижнього Подніпров'я на сучасному рівні.

Отже, **мета** статті – показати історію створення першої новобудовної експедиції в Україні, зусилля її учасників з виявлення, обліку і рятування археологічної спадщини на берегах Великої ріки. Показовим у цьому напрямку буде порівняння характеристик пам'яток археології до утворення Каховського водосховища з їх станом у перші роки після заповнення водою ложа водоймища і руйнації берегів водами «рукотворного моря».

Виклад основного матеріалу. З вересня 1950 року проблема польових археологічних досліджень Великому Дніпру стає особливо актуальною. Якщо на засіданнях Президії Академії наук УРСР

з 1948 р. основними темами доповідей були роботи природничих та технічних інститутів, то з 1949 р. все більше уваги приділяється археології. Так, на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. «Про заходи по поліпшенню охорони пам'яток культури на території УРСР» у червні 1949 р. були надані пропозиції до цього документа. На засіданні Президії АН УРСР було затверджено «Положення про науково-методичну раду по охороні пам'яток культури при Президії АН УРСР», яку очолив директор Інституту археології АН УРСР академік П. Єфименко. Саме з цього часу Інститут археології зобов'язали видавати дозволи (Відкриті листи) на розкопки археологічних пам'яток республіканського та місцевого значення [19, ф. 251, оп. 1, спр. 311, арк. 278–300]. Цим же роком датуються перші українські підзаконні документи щодо правил організації та проведення польових археологічних досліджень на території України, розроблені Д. Телегіним, на той час – головою Польового комітету.

У вересні 1950 р. одним із перших питань на засіданні Президії АН УРСР стає питання участі інститутів Академії наук України у будівництві низки меліоративних систем на території України. Була заслухана доповідь академіка М. Семенюка, у якій підкреслювалась необхідність проведення «повного археологічного дослідження території гідробудівництва». Рішенням Президії АН був створений комітет сприяння цьому будівництву. [20, ф. 251, оп. 1, спр. 349, арк. 119–145]. Тобто до виконання постанови Ради Міністрів УРСР та Центрального Комітету КП(б)У від 29 листопада 1950 р. «Про проведення першочергових та

проектувальних робіт для будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського та Південно-Кримського каналів» організаційні роботи Академією наук були проведені вчасно. Пізніше вийшла Постанова Уряду УРСР про обов'язкове дослідження археологічних пам'яток у зонах новобудов – у районах спорудження електростанцій, каналів, водосховищ, зрошувальних систем – через загрозу руйнації або їх затоплення.

Задовго до початку археологічних досліджень у районі спорудження Каховського моря було відомо, що степове Подніпров'я надзвичайно багате археологічними пам'ятками, в першу чергу – курганами. Як правило, розкопками у регіоні займалися російські дослідники. Так, Степовою (скіфською) експедицією Московського державного університету під керівництвом Б. Гракова у 30-х роках було досліджено Нікопольське курганне поле – курганний і безкурганний

могильники рядового скіфського населення у зоні промислового та житлового будівництва у м. Нікополі. Фактично це була новобудовна експедиція. З 1938 по 1954 р. ця ж експедиція проводила розкопки відомого скіфського городища IV ст. до н. е. Тобто функція проведення рятівних розкопок на півдні України належала московським дослідникам. Навіть за дозволом на створення на території м. Кам'янка-Дніпровська заповідника Кам'янський Бір місцева адміністрація зверталася до МДУ, безпосередньо до Б. Гракова [8, с. 4–5]. Тому офіційне створення української новобудовної експедиції мало велике значення для української науки. До того ж це було першим кроком у закріплення за українськими дослідниками права на роботи у степовій зоні, у якій намічалася розгортання меліоративних робіт.

Треба відзначити, що розвиток українських новобудовних розкопок



Рис. 1. Нарада 1965 року: праворуч: Г. Ковпаненко, Н. Ковпаненко, Є. Черненко, Б. Граков, В. Іллінська, Е. Яковенко, О. Тереножкін (фото Г. Ковпаненка)

здійснювався повільно, але невпинно до 1965 р. Тут доречно навести Рис. 1, що ілюструє невелику польову нараду, на якій було погоджено право проведення аспірантом Інституту археології АН України (на той час) Є. Черненком¹, а значить, й іншими українськими дослідниками археологічних робіт у степу за дозволом Інституту археології АН УРСР.

Отже, створення в Інституті археології у районі спорудження Каховської ГЕС у 1951 р. першої постійної новобудовної експедиції (на правах відділу) під керівництвом директора Інституту П. Єфіменка не викликало заперечень. Пізніше на її основі почали працювати чотири експедиції:

- Бериславсько-Каховська (керівник В. Мізін (1951–1953));
- Нікопольська (керівник Є. Махно (1951));
- Горностаївська (керівники Д. Березовець, В. Довженок, А. Добровольський (1951–1954))
- і найбільша Нікопольсько-Гаврилівська (керівники А. Добровольський (1951–1952) та О. Лагодовська (1953–1955)).

Робота цих експедицій була зосереджена на дослідженнях у зоні руйнації пам'яток археології хвилями Каховського водосховища. Об'єктами стаціонарних досліджень стали найяскравіші пам'ятки, що потрапили у зону затоплення: на правому березі Дніпра біля сіл Усть-Кам'янка, Грушівка, Кут Апостолівського р-ну, хут. Хмельницького Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., Осокорівка, Золота Балка, Михайлівка, Гаврилівка Нововоронцовського р-ну, Дудчани, Ганівка, Слобідка Бериславського р-ну Херсонської обл.; на лівому березі: біля

сіл Бабіне, Нижній Рогачик Верхньорогачицького р-ну, Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл. Зусиллями В. Копилова, О. Апанович та Ю. Юри проводились перші археологічні вивчення козацьких пам'яток, котрі варті окремого дослідження.

За вимогами методики польових досліджень розкопкам археологічних пам'яток мають передувати розвідки, котрі виконуються відповідно до дозвільних документів, що видаються Інститутом археології у двох варіантах. Відкритий лист за формою 3 видається на розвідки без права проведення земляних робіт. Завдання дослідника – виявити наявність пам'ятки через зачистки відслонень берегів та зібрати підйомний матеріал; по можливості – визначити датування пам'ятки та належність до археологічної культури. При отриманні Відкритого листа за формою 2 археолог має право досліджувати та зачищати береги водоймищ чи ярів, закладати шурфи на пам'ятці, збирати підйомний матеріал. Мета таких робіт – не тільки виявлення, датування та визначення культурної належності пам'ятки, але й визначення наявності та потужності культурного шару та експертна оцінка для призначення подальшого її використання. У випадку вивчення археологічної спадщини у зоні будівництва водосховища Каховської ГЕС проводились тотальні розвідки за формою 2, у першу чергу на берегах Дніпра.

Не будемо забувати, що Дніпро як один із видатних природних об'єктів своєрідно сприяв становленню звичайного і сакрального побуту, виявам релігійності, культури і мистецтва українців [15]. Можна навести безліч повідомлень та описів про стан заплави Дніпра до

¹ Усне повідомлення Є.В. Черненка і Г.Т. Ковпаненко

утворення Каховського водосховища. Ми зупинимось лише на деяких із них, зафіксованих археологами. Подаємо опис ділянки Дніпровської заплави у районі Любимівського городища, зроблений Л. Дмитровим. «Конка, з'єднуючись із Дніпром на заході та північному сході, утворює досить великих розмірів острів, що протяжністю своєю нині доходить до кількох кілометрів. Ці два дуже зручні виходи в Дніпро могли робити Конку, біля Любимівського городища (Рис. 2), гарною стоянкою для флоту. Зручність з господарсько-побутового погляду визначалася передусім близькістю води. Влаштування колодязів в умовах степу – дуже важка справа, якщо взяти до уваги, що їх глибина у Любимівці часто-густо досягає понад 60 метрів. За Дніпром біліє село Зміївка, а за ним зараз же вимальовуються контури могутнього городища Старошведського (Рис. 3), трохи лівіше тоне у зелені Дрімалівка, а на заході вимальовується панорама Старого Берислава. Праворуч лівим берегом Конки та Дніпра видніються села Софіївка,

Васильовка, Михайлівка та інші сучасні населені пункти. На вигині Дніпра, де він повертає на північ, на високому березі, на самому краю степ зливається зі згаданим городищем Старошведським, що, безсумнівно, в давнину являло собою дуже великий і добре укріплений населений пункт, до теперішнього часу абсолютно недосліджений і в даний час дуже енергійно і активно руйнується як силами природи, так і оточуючих людей. Між берегами розкішно та ошатно розкинулася зелена смуга плавнів, усіяних деревами, чагарниками, осокою, травою. В плавнях розташовані чудові пасовища для худоби, сенокоси, бахчі, городи. У плавнях люди дістають паливо і часто-густо стройовий ліс і матеріал, у плавнях вони полюють і ловлять рибу. Мимоволі побачивши ці місцевості, виникає думка, що відома Геродоту і згадувана ним у його історії Гілея доходила до Любимівських плавнів» [12, с. 15] (переклад. – Н. Г.). Ілюстраціями до цього опису можуть бути фотографії зі звітів Л. Дмитрова, А. Буракова (Рис. 4–5).



Рис. 2. Любимівське постскіфське городище за станом на 1952 рік (за Л. Дмитровим)



*Рис. 3. Старошведське (Зміївське) постскіфське городище за станом на 1952 рік
(за А. Бураковим)*



*Рис. 4. Заплава Дніпра - протока Космах біля Старошведського городища
(за А. Бураковим)*



Рис. 5. Заплава Дніпра - вигляд зі Старошведського городища (за А. Бураковим)

Основні роботи у зоні руйнації почалися з розвідок. Найбільш значущим був внесок співробітників Нікопольсько-Гаврилівської експедиції, дослідження якої «мали охопити обидва береги Дніпра від Розумовки до Каховки» [14, с. 3], тобто фактично всю зону майбутнього водосховища.

Базуючись на даних попередників [11; 23 та ін.], співробітники перших новобудовних експедицій приступають до стаціонарних досліджень відомих на той час поселень та городищ. Колективом співробітників Нікопольсько-Гаврилівської експедиції великими площами

досліджується Золотобалківське поселення. Крім стаціонарних досліджень поселення, тривають розвідки навколо пам'ятки. Так, могильник біля Золотобалківського поселення відкрито 1951 р. К. Бреде [5, 1951/1г]. На лівому березі Дніпра М. Вязьмітіною було відкрито ще одне пізньоскіфське (постскіфське) городище – Горностаївське. Пізніше у 1957 р. відкрито Каїрське городище [23], котре розкопувала Н. Єлагіна (Рис. 6). Досліджується Михайлівське поселення пізньої бронзи [16]. В. Рибалова розкопує Осокорівське поселення та могильник цього ж періоду [21, с. 5–14].



Рис. 6. Каїрське постскіфське городище у 1960 р. (за Н. Єлагіною)

Розвідки на правому березі р. Підпільної у 1950 р. проводились А. Щепинським. На жаль, текст звіту про ці роботи не зберігся – був списаний як такий, що вже опублікований автором (НА ІА НАНУ – опис списаних матеріалів 1980 р.) [25, с. 224]. Завдяки цим роботам з'являється перша карта-схема, на якій відображено поселення, городища на берегах протоки Дніпра р. Підпільної (Рис. 7). Як з'ясувалося пізніше, плавні

між Підпільною та Дніпром забезпечували мешканців багатшарового поселення пізньої бронзи Михайлівського, а згодом – декількох селищ скіфського періоду (IV ст. до н. е.) та двох пост-скіфських городищ – Гаврилівського та Аннівського (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) [9, с. 552–553]. Північніше Гаврилівки проводить розвідки О. Бодяньський [3, 1951/12].

Незалежно від робіт новобудовних експедицій на берегах майбутнього Каховського водосховища на лівому березі Дніпра продовжуються роботи Степової (Скіфської) експедиції. У с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. досліджується «акрополь» Кам'янського городища. Отриманий у процесі розкопок матеріал дає можливість Н. Погребовій датувати виникнення Знам'янського городища кінцем III – початком II ст. до н. е. і включити його до групи нижньодніпровських «пізньоскіфських» городищ [18, с. 103 – 247].

Величезний внесок у проведення розвідувальних робіт зробили краєзнавці Запорізької обл., в першу чергу О. Бодяньський, який знав степове Придніпров'я краще за інших. Варто згадати також В. Скрипниченка, який у 1946 р. відкрив ще одне невідоме В. Гошкевичу городище



Рис. 1. Розміщення археологічних пам'яток по берегу р. Підпільної.

Рис. 7. Карта-схема маршруту розвідки А. Щепинського у 1950 р. (за А. Щепинським):

- 1 - Михайлівське поселення; 2 - Гаврилівка - поселення;
- 3 - Гаврилівка - городище; 4 - Придніпровське - знахідки; 5 - Гаврилівка - знахідки; 6 - знахідки кременів; 7 - знахідки; 8 - Гаврилівка-парк - знахідки; 9 - кургани - група Стомогильник; 10 - кургани (Баб'яча Могила); 11 - поселення черняхівської культури; 12 - кам'яна баба

– Великолепетиське (південна околиця с. Велика Лепетиха Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл.).

У 1951–1952 рр. під керівництвом Л. Дмитрова проводяться масштабні розкопки на Любимівському городищі (Рис. 2) (м. Нова Каховка Херсонської обл.) [12; 13, с. 78–100]. Північніше Нової Каховки розвідки здійснює співробітник Дніпропетровського краєзнавчого музею І. Артеменко.

За даними І. Тарасенко, під час проведення перших новобудовних експедицій у зоні створення Каховського водосховища у період 1951–1954 рр. на обох берегах Дніпра та його заплави зафіксовано 50 місцезнаходжень, 20 пунктів періоду пізньої бронзи та скіфських поселень і селищ IV ст. до н. е. [22, с. 127]. До одинадцяти відомих В. Гошкевичу [11] та І. Фабриціус [24] городищ II ст. до н. е. – II ст. н. е. додалися три нових городища – Горностаївське, Великолепетиське, Каїрське.

Таким чином, розвідками археологічних пам'яток Дніпра до катастрофічного втручання у докільля цього степового регіону було зафіксовано його заселення, яке з періоду пізньої бронзи до перших століть нашої ери мало безперервний та масовий характер. Особливе значення мали пам'ятки скіфської культури, що демонструють перехід кочового скіфського населення до напівкочового способу ведення господарства, а з II ст. до н. е. у їх матеріальній культурі фіксується значний вплив еллінської культури.

Наступний етап досліджень археологічних пам'яток, розташованих на берегах Дніпра у зоні будівництва та використання Каховського водосховища, починається після остаточного

заповнення його ложа у 1957 р. Метою нової розвідки А. Щепинського 1957 р. була фіксація стану археологічних пам'яток, котрі знаходяться під впливом хвилями водосховища. Важливо те, що дослідник пройшов майже тим же маршрутом, що й у 1951 р.: від Берислава по правому берегу до Гаврилівки, по лівому – від с. Софіївка до Каїр. Оглянуто 37 археологічних об'єктів, серед них: 5 – періоду неоліту та енеоліту (2 могильники і 3 стоянки); 13 – пам'ятки епохи бронзи; 6 – скіфського періоду; 23 – не датовані пункти (Рис. 8). Автор розвідки виокремив пам'ятки, що вимагають термінового дослідження: неолітичний могильник біля с. Республіканець (№ 5)²; енеолітичний могильник – Зміївка (№ 28); поселення епохи бронзи: Качкарівка (№ 10), Дудчани (№ 16), Михайлівка (№ 29), Дрімайлівка (№ 13); скіфські городища: Ганнівське (Аннівське) (№ 18) [26, 1957/10-a]. Майже на всіх цих пам'ятках у 70–80-х роках минулого століття проводилися стаціонарні рятівні розкопки.

Значною мірою наша інформація про нижньодніпровські пам'ятки базується на даних О. Бодяньського. Крім досить сухих відомостей із його звітів (за сезон 1957 р. описано та відкрито 20 нових об'єктів різних часів, не кажучи вже про описи стану відомих раніше пам'яток), у текстах щоденників Олександр Всеволодович наводить дуже точні зарисовки знахідок, планів городищ. Деякі з них так і залишились єдиними графічними свідченнями про пам'ятки, наприклад, про скіфське Капулівське городище (Рис. 9:1,2) чи Вищетарасівське селище (Рис. 10:1,2). Про умови проведення розвідок автор написав у листі до вченого секретаря Інституту археології:

²Номери у дужках відповідають номерам на карті. – Рис. 8.

«На площі відступу Каховського моря було виявлено три напівзруйнованих поховання, які знаходились наполовину

у воді, що швидко прибувала. Їх з трудом вихвачено з розбурханої стихії» [4, 1957/10-6].



Рис. 8. Карта-схема маршруту розвідки А. Щепинського у 1957 р. (за А. Щепинським): 1 - Червоний Маяк - знахідки; 2 - Рагулі - знахідки; 3 - Червоний Маяк - городище; 3а - Червоний Маяк - неолітичний могильник; 4 - Республіканець-Кам'янська Січ; 5 - Республіканець - неолітичний могильник; 6 - Республіканець-Консулівське городище; 7 - Мелове - виходи каменю; 8 - Качкаровка - селище; 9 - Комарівка - поселення доби бронзи; 10 - Качкаровка - поселення доби бронзи; 11 - знахідки кераміки і кісток; 12 - знахідки кераміки і кісток; 13 - Саблуківка - могильник і поселення; 14 - скелет людини; 15 - Дудчани - скелет людини; 16 - Дудчани - поселення доби бронзи; 18 - Ганнівське (Аннівське) городище; 19 - поселення; 20 - знахідки кераміки; 21 - Гаврилівське городище; 22 - Червоний Маяк - кераміка доби бронзи; 23 - кістки людини; 24 - Вербовка - скіфське городище; 25 - кістки людини; 26 - Вербовка - поселення; 27 - кераміка; 28 - Зміївка, неолітичний могильник; 29 - Михайлівка; 30 - могильник; 31 - Дрімайловка - поселення доби бронзи; 32 - Васильовка - могильник; 33 - Васильовка - стоянка; 34 - кераміка, неолітичний молот; 35 - скелет людини; 36 - кістки тварин; 37 - могильник

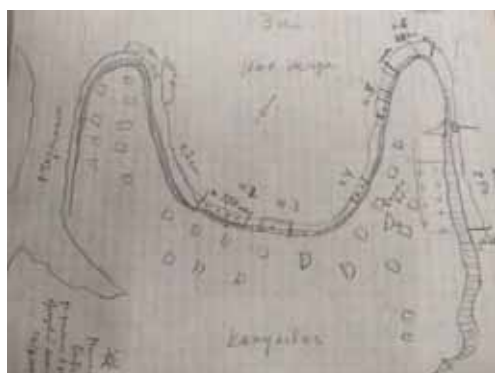


Рис. 9. Капулівське городище IV ст. до н. е.: 1 - план-схема городища; 2 - вигляд пам'ятки після 1957 року (за О. Бодянським)



Рис. 10. Вищетарасівське селище IV ст. до н. е.: 1 - план-схема; 2 - вигляд пам'ятки після 1957 року (за О. Бодянським)

Розвідки на берегах створеного Каховського водосховища у перші роки його існування свідчать про невинну руйнацію археологічних пам'яток, що потрапили у зону дії новобудови. Від берегової ерозії потерпали і раніше зафіксовані поселення та городища, і знову відкриті локалізовані на берегах заплави Дніпра, до яких дійшла вода. Як приклад можна навести руйнування берега

Каховського водосховища з позначеними місцями виходу культурного шару Капулівського городища (Рис. 9:2). Не менш жахливим був стан берегів біля с. Вищетарасівка (Рис. 10:2). Саме про стан могильника XII ст. біля с. Благовіщенка О. Бодянський пише у своєму листі до вченого секретаря Інституту археології у цитаті, наведеній вище (Рис. 11).

Пройдуть десятки років, поки їх стан якось стабілізується. На найбільш значущих пам'ятках проводитимуться рятівні розкопки (з обласних бюджетів виділялися на це невеликі кошти, які використовувалися місцевими археологами). Особливо цей напрямок розвивався у Херсонській області. На прибережних пам'ятках працювали М. Оленковський [17], М. Абікулова [1], В. Билкова [2] та інші. За рахунок цих досліджень поповнювалися колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею, який



Рис. 11. Благовіщенський могильник, вигляд пам'ятки після 1957 року (за О. Бодянським)

дуже постраждав внаслідок російської окупації. Однак під час кожного паводка або термінових «спусків води» Каховське море змивало від 2 м (у балках) до 10–15 м (на мисах) культурного шару кожного поселення, селища чи могильника [10, с. 289–294]. Таким чином, історія України втрачала одну з найцікавіших сторінок свого минулого – унікальні відомості про осілість кочового населення у степу і про формування напівкочового та осілого способів ведення господарства, про становлення звичайного і сакрального побуту, що стало основою для культурного феномену Придніпровського регіону.

Висновки.

1. Історіографічні та археологічні дані свідчать, що твердження про на-вмисне «знищення» пам'яток археологічної спадщини в зоні будівництва каналів, доріг, виробничих будівель без їх належного обстеження не відповідає дійсності. Наші попередники у дуже короткий термін зробили все можливе і неможливе, аби зберегти історичну та археологічну спадщину у зоні будівництва Каховського водосховища.

2. Перед заповненням Каховського водосховища відбулося офіційне створення першої постійно діючої української новобудовної експедиції, яка у 70–80-х роках перетворюється у потужний Новобудовний відділ, що перебрав на себе всі рятівні та охоронні роботи в Україні. Швидкими темпами поповнюються Наукові фонди та Науковий архів Інституту археології і відповідно розширюється джерельна база для вивчення давньої історії України.

3. Зі створенням новобудовних експедицій зменшується, а потім і взагалі зникає потреба у залученні російських

дослідників для вивчення української археології. На основі новобудовних експедицій формується нова когорта українських вчених, які повністю перебирають на себе основні напрямки сучасної археології.

4. Порівняння стану пам'яток археології до заповнення Каховського водосховища з їх станом після утворення Каховського моря свідчить, що його утворення не пішло на користь збереженню історико-культурної спадщини українського народу. На довгі роки актуальною стала проблема антропогенного впливу на стан пам'яток археології у зоні руйнації берегів водосховища та їх рятівних досліджень.

5. Досвід дослідження української археологічної спадщини у 50–60-х роках має бути врахований у подоланні згубних впливів Каховського водосховища у вирішенні проблеми водосховища у наш час, і нерухомі археологічні об'єкти не постраждають повторно.

6. Під час розвідок археологи фіксували стан заплави Дніпра до утворення водосховища (Рис. 4–6). Родючі плавні заплави були знищені повністю (Рис. 11). Після утворення Каховського водосховища почалася руйнація берегів заплави (гідробіологи називають цей процес «переробкою берегів»). Хотілося б, щоб така «переробка» проминула нові береги Дніпра у майбутньому, бо подвійного катастрофічного антропогенного втручання пам'ятки археології не витримають, і ми не втратили унікальної сторінки нашого минулого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абікулова М. Й. Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею. Херсон, 2015. 94 с.
2. Былкова В. П. Нижнее Поднепровье

в античную эпоху (по материалам античных поселений). Херсон, 2007. 218 с.

3. Бодянский О. В. Щоденник археологічних дослідів на правому березі Дніпра. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1951/12.

4. Бодянский О. Щоденник. Дніпровський загін. Дніпровська експедиція 1957 року. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/10-б.

5. Бредэ К. А. Отчет о раскопках городища в с. Гавриловка Ново-Воронцовского района Херсонской области в 1951 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1951/1г.

6. Вязьмитіна М. І. Золота Балка. Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. Київ, 1962. 240 с.

7. Вязьмитіна М. І. Золотобалковский могильник. Киев, 1972. 190 с.

8. Гаврилюк Н. А., Котова О. И. Два письма Б. Н. Гракова из архива Каменско-Днепровского историко-археологического музея. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*. Запорожье, 1999. С. 4–5.

9. Гаврилюк Н. А. Экономика Степной Скифии 6–3 вв. до н. э. Киев, 2013. 640 с.

10. Гаврилюк Н. А., Крыжицкий С. Д. Влияние водохранилища на археологические, исторические и культурные памятники. *Гидроэнергетика и окружающая среда* / ред. Ю. А. Ландау и Л. А. Сиренко. Киев, 2004. С. 121, 289–294.

11. Гошкевич В. И. Древние городища по берегам Низового Днепра. *Известия Археологической комиссии*. Санкт-Петербург, 1913. № 47. С. 118–133.

12. Дмитров Л. Д. Отчет Любимовского отряда Бериславско-Каховской экспедиции в 1952 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1952/3а.

13. Дмитров Л. Д., Зуц В. Л., Копилов Ф. Б. Любимівське городище рубежу нової ери. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961. Т. X. С. 78–100.

14. Добровольский А. В. Отчет об

археологических исследованиях в с. Золотая Балка Ново-Воронцовского р-на Херсонской обл. в 1951 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1951/1.

15. Кітов Д. Ю. Дніпро як феномен етнічної культури й традиційного світогляду в контексті українознавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ, 2010. 20 с.

16. Лагодовська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич Л. М. Михайлівське поселення. Київ, 1962. 245 с.

17. Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки Херсонської області. Херсон, 2004. 128 с.

18. Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре. *Материалы по истории и археологии СССР*. 1958. № 64. С. 103–247.

19. Протокол засідання Президії АН УРСР від 2 червня 1949 р. *Архів Президії НАНУ*. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 311. Арк. 278–300.

20. Протокол засідання Президії АН УРСР від 22 вересня 1950 р. *Архів Президії НАНУ*. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 349. Арк. 119–145.

21. Рибалова В. Д. Могильник эпохи бронзы в с. Осокорівці. *Археологічні пам'ятки УРСР. Дослідження на території Каховського водоймища. Результати робіт Нікопольсько-Гаврилівської експедиції* (ред. В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, А. І. Фурманська). Київ, 1960. Т. IX. С. 5–14.

22. Тарасенко І. Г. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*. 2018. № 3. С. 126–144.

23. Телегин Д. Я., Шмаглий М. М., Шарафутдінова И. Н. Отчет об исследовании археологических памятников в зоне размыва Каховского водохранилища в августе 1957 года. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/10 а.

24. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. Киев, 1951. 260 с.

25. Щепинський А. О. Розвідки на березі р. Підпільної. *Археологічні пам'ятки УРСР. Дослідження на території Каховського*

водоймища. *Результати робіт Нікопольсько-Гаврилівської експедиції* (ред. В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодівська, А. І. Фурманська). Київ, 1960. Т. IX. С. 224–226.

26. Щепинский А. А. Отчет об археологической разведке по берегам Каховского моря, произведенной в октябре 1957 года. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/10-а.

REFERENCES

1. ABIKULOVA, M. (2015). *Ancient Collection of the Kherson Museum of Local Lore*. Kherson. 94 p. [in Ukr.]
2. BYLKOVA, V. (2007). *Lower Dnieper in the Ancient Era (Based on the Materials of Ancient Settlements)*. Kherson. 218 p [in Ukr.]
3. BODIANSKYI, O. (1951). Diary of Archaeological Research on the Right Bank of the Dnieper. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol 12. [in Ukr.]
4. BODIANSKYI, O. (1957). Diary. Dnipro Division. The Dnipro Expedition of 1957. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 10-b. [in Ukr.]
5. BREDÉ, K. (1951). Report on the Excavations of the Hillfort in the Village. Havrylovka, Novo-Vorontsov District, Kherson region in 1951. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 1g. [in Ukr.]
6. VIAZMITINA, M. (1962). *Zolota Balka. Settlement of the Sarmatian Period on the Lower Dnieper*. Kyiv, 240 p. [in Ukr.]
7. VIAZMITINA, M. (1972). *Burial Ground of Zolota Balka*. Kiev. 1972. 190 p. [in Rus.]
8. HAVRYLIUK, N., KOTOVA, O. (1999). Two Letters of B. N. Grakov from the Archive of the Kamensk-Dnieper Historical and Archaeological Museum. *Problems of Scythian-Sarmatian Archeology of the Northern Black Sea Region (to the 100th Anniversary of B. N. Grakov)*. Zaporozhie. pp.4-5. [in Rus.]
9. HAVRYLIUK, N. (2013). *Economy of Steppe Scythia 6–3 Centuries BCE*. Kiev, 640 p. [in Rus.]
10. HAVRYLIUK, N., Kryzhytskiy, S. (2004). The Influence of the Reservoir on Archaeological, Historical and Cultural Monuments. *Hydropower and the Environment*. Kiev: 121 p., pp. 289–294. [in Rus.]
11. HOSHKEVYCH, V. (1913). Ancient Settlements along the Banks of the Lower Dnieper. *News of the Archaeological Commission*. St. Petersburg, Vol. 47. pp. 118–133. [in Rus.]
12. DMYTROV, L. (1952). Report of the Lyubimov Division of the Berislav-Kakhovka Expedition in 1952. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 3a. [in Rus.]
13. DMYTROV, L., ZUTS, V., KOPYLOV, F. (1961). Lyubimiv Hillfort at the Turn of the New Era. *Archaeological Monuments of the Ukrainian SSR*. Kyiv, Vol. X, pp. 78–100. [in Ukr.]
14. DOBROVOLSKYI, A. (1951). Report on Archaeological Research in the Village. Zolota Balka, Novo-Vorontsovskiy District, Kherson Region in 1951. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 1. [in Rus.]
15. KITOV, D. (2010). *Dnipro as a Phenomenon of Ethnic Culture and Traditional Worldview in the Context of Ukrainian Studies*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History]. Kyiv, 20 p. [in Ukr.]
16. LAHODOVSKA, O., SHAPOSHNIKOVA, O., MAKAREVYCH, L. (1962). *Mykhailiv Settlement*. Kyiv. 245 p. [in Ukr.]
17. OLENKOVSKYI, M. (2004). *Archaeological Sights of the Kherson Region*. Kherson. 128 p. [in Ukr.]
18. POHREBOVA, N. (1958). Late Scythian Settlements on the Lower Dnieper. *Materialy po istorii I arkheolohii SSSR (Materials on History and Archeology of the USSR)*, № 64. pp. 103–247. [in Rus.]
19. Minutes of Meeting of the Presidium of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR as of June 2, 1949. *Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences*. Fund 251, Descr. 1, Case 311, pp. 278–300. [in Ukr.]
20. Minutes of Meeting of the Presidium of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR as of 22 September 1950. *Archives of the*

Presidium of the National Academy of Sciences. Fund 251, Descr. 1, Case 349, pp.119–145. [in Ukr.]

21. RYBALOVA, V. (1960). Bronze Age Burial Ground in Osokorivtsi Village. *Archaeological Monuments of the Ukrainian SSR. Research on the Territory of the Kakhovka Reservoir. The Results of the Nikopol-Havryliv Expedition.* Kyiv, pp. 5–14. [in Ukr.]

22. TARASENKO, I. (2018). New Construction Expeditions in the Construction Zone of the Kakhovka Reservoir. *Arkheolohiia* (Archaeology), № 3, pp. 126–144. [in Ukr.]

23. TELEHIN, D., SHMAHLYI, N., SHARAFUTDINOVA, I. (1957). Report on the Study of Archeological Monuments in the Erosion Zone of the Kakhovka Reservoir in August

1957. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine.* Vol. 10 a. [in Rus.]

24. FABRITSIUS, I. (1951). Archaeological Map of the Black Sea Region of the Ukrainian SSR. Kiev, 260 p. [in Rus.]

25. SHCHEPYNSKYI, A. (1960). Exploration on the Banks of the Pidpilna River. *Archaeological Monuments of the Ukrainian SSR. Research on the Territory of the Kakhovka Reservoir. The Results of the Nikopol-Havryliv Expedition.* Vol. IX. Kyiv, pp. 224–226. [in Ukr.]

26. SHCHEPYNSKYI, A. (1957). Report on Archeological Exploration along the Shores of the Kakhovka Sea, Conducted in October 1957. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine.* Vol. 10-a [in Rus.]